

ADALÉKOK A BAKONYBÉLI ALAPÍTÓLEVÉL NYELVTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉHEZ¹

SZŐKE MELINDA

1. A bakonybéli apátság alapításkori adományait tartalmazó Bakonybéli alapítólevél egyike a Szent István korára (1037) visszahamisított okleveleknek. Az alapítólevél különböző oklevelek és legendák felhasználásával vélhetően 1230 és 1240 között írták. A 13. század első felében készült oklevélnek azonban nincs meg az eredetije, szövege többszörös átiratban maradt ránk. Az oklevelet a következőképpen datálhatjuk: +1037[1240 k.]/+1246/1330 (mindehhez vö. Szőke 2016: 49, 2017: 137, további irodalom az idézett munkákban).

A 11. század nem bővelkedik eredeti formában fennmaradt hiteles forrásokban, ezért a nyelvtörténészek az utóbbi időkben már egyre több nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiájú oklevelet is vallatóra fognak (tehát az átiratban fennmaradt, a hamis oklevelek, illetve a bizonyos részeit tekintve hamis, azaz interpolált oklevelek némelyikének nyelvtörténeti használhatóságát is vizsgálják), abból a célból, hogy azokból is gyűjtsék írásbeliségünk e korai időszakára vonatkozó, releváns adatokat (vö. például Hoffmann 2010; Szőke 2015; Póczos 2015, 2017; Kovács 2018). Ennek a kutatási irányvonalnak egyik fontos állomása lehet a Szent István idejéből származó oklevelek helynévi adatainak az értékelése, ezek a források datálásukat tekintve ugyanis írásbeliségünk legkorábbi időszakát jellemzik, s mint ilyenek, kitüntetett figyelmet érdemelnek.

2. A nyelvészeti szempontból kétes hitelű oklevelek egyik fontos sajátossága az, hogy a bennük szereplő helynevek nem egy, hanem több kronológiai síkhoz tartoznak. Ezek az oklevelek akkor válhatnak tehát a nyelvészeti vizsgálatok forrásaivá, ha az egyes nyelvi-kronológiai rétegekhez tartozó magyar nyelvi elemek, szórványok körét nagy biztonsággal meg tudjuk határozni.

A Bakonybéli alapítólevél esetében a kronológiai rétegek számát háromban állapíthatjuk meg. A hiteles alapítólevél hiánya ellenére sem kétséges az, hogy valóban István király alapította a bakonybéli bencés apátságot, erről például a király nagy legendája is megemlékezik (Kisdi 1999: 291). Más oldalról az is kétségtelenné teszi a korai alapítást, hogy István felesége, Gizella is az apátság adományozói közé tartozik (vö. DHA. 1: 120). Az is valószínűnek látszik, hogy az apátságnak volt egy valóban István király idejéből származó alapítólevele is, a most ismert hamis szövegnek ugyanakkor egyetlen részletéről sem bizonyítható, hogy az egykor talán létező hiteles oklevélből származik (DHA. 1: 117, vö. Szőke 2017: 137–138). A diplomatikai és történeti hitelesség különböző voltát (vö. Solymosi 2001: 157) is szem előtt tartva úgy vélem, hogy jó eséllyel találhatunk korai (11. századi) nyelvi nyomokat az alapítólevélben. Ha pedig ez így van, azáltal megcáfolhatjuk azokat a véleményeket, amelyek azt hangoztatják, hogy e korai

---

¹ A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

időszak tanulmányozásához a Bakonybéli alapítólevél és általában a hamis oklevelek alapvetően alkalmatlanok (vö. például Karácsonyi 1891: 145; Kniezsa 1928–1929: 190; Jakubovich–Pais 1929: XXV; Szentpétery 1930/1995: 36).

Az alapítólevél legkorábbi nyelvi-kronológiai rétege a fentiek alapján a 11. századból származhat. Nyelvi (nyelvtörténeti) szempontból e korai korszakra vonatkozóan néhány évtizednyi eltérés nem tekinthető lényeges időbeli különbségnek. Praktikus okokból tehát annak ellenére elfogadhatjuk a ránk maradt formában feltüntetett 1037. évet a hiteles oklevél kiállításának időpontjaként, hogy az alapítás vélhetően 1018-ban történt (vö. Szőke 2017: 139–140). A második kronológiai réteg a hamis oklevél megírásának az idejére, azaz a 13. század első felére, az 1230-as és 1240-es évekre tehető. A harmadik réteg pedig a hamis oklevelet átíró 1330. évi oklevél koráról tanúskodhat.

A Bakonybéli alapítólevél elemzésével elsősorban annak kívánunk utánajárni, hogy az oklevélben előforduló helynevek a 13. századi hamisítás ellenére milyen mértékben tartalmaznak 11. századi jellegzetességeket, azaz mennyiben vonható be ez az oklevél a 11. század feltárására felhasználható források körébe, ezért úgy gondolom, hogy célravezetőbb, ha a 11. század mellett a második és harmadik síkot együttesen kezelve 13–14. századi kronológiai rétegeként vesszük számításba az elemzéseink során. A hamis oklevél első átíratának a korát (1246) ugyanilyen okokból nem tekintjük külön kronológiai síknak, az oklevélnek ez az átírata ráadásul időben közel is esett a hamis oklevél 1230 és 1240 körüli lejegyzéséhez.

3. A teljes egészében vagy részleteiben hamis oklevelekben szinte minden esetben olyan helynevek is feltűnnek, amelyek a meghamisított eredeti oklevélben még nem szerepeltek. A kétes hitelű oklevelek e fajtáinál kétféle kronológiai síkról kell tehát beszélnünk. A nyelvészeti vizsgálatok első lépéseként az egyes helynevek kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy azok szerepeltek-e az eredeti oklevélben, illetve léteztek-e a hamisított korban, vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele a szövegbe. Csupán e kérdés tisztázása után kísérlehetjük meg azt, hogy a nyelvtörténeti szempontból meghatározott kronológiai rétegekbe besoroljuk a helyneveket.

A történettudományi és diplomatikai munkák több olyan szempontot is elénk tárnak, amelyek segítségével a kétes hitelű források kronológiai rétegei sikeresen elkülöníthetők egymástól. Az apátságok peres ügyei jól megmutatják például, hogy a hamis oklevelek mely nevei tartoznak a hamisítás korának szórványaihoz. Ha ugyanis egy, a hamis alapítólevélben szereplő adomány ügyében perbe keveredett az apátság, akkor ez az adomány vélhetően nem szerepelt az eredeti hiteles oklevélben. A hamis Bakonybéli alapítólevélben az apátság tulajdonaként feltüntetett javak ellen csak a 13. században indítottak támadást, amelyeket a ma ismert irat bemutatásával hártottak el, ezért ezek a peres eljárások nem annyira a nevek kronológiai rétegekbe való besorolásához, hanem az oklevél keletkezési idejének meghatározásához nyújthatnak támpontot: 1239-ben Akol, 1240-ben pedig Kajár birtok joghatósági hovatarozásának ügyében hívják segítségül az oklevelet, és ítélik azokat a béli apátságnak, a hamis irat elkészültének végső időpontja tehát vélhetően ezekre az évekre esett (Sörös 1903: 284–287; Erdélyi 1903: 222; Szentpétery 1923: 5, 205; DHA. 1: 114, 117). A kronológiai rétegek meghatározásakor az oklevél formulái is fontos fogódzóként használhatók fel, a formulák ugyanis a

11. és a 13. század között nagy változásokon mehetek keresztül. Az alapítólevélnek leginkább a bevezető és befejező részei keltenek gyanút ebben a tekintetben, az egykorú oklevelek hasonló formuláival való összevetése ugyanis jelentős különbségeket mutat (vö. Karácsonyi 1891: 138–139; Erdélyi 1903: 227–228). Az oklevél stílárius jegyei, például a szóhasználata is egy-egy oklevélrész későbbi keletkezésére utal. A monostornak adott szolgaszemélyzetről például az alapítólevél a következőket mondja: „in his villulis sive prediis cuiuscumque condicionis homines sunt ad me pertinentes, Sancto Mauricio dedi” (DHA. 1: 118). Magyarul: „ezekben a falvakban vagy birtokokon bármilyen kötelekben vannak is a hozzám tartozó emberek, Szent Maurícusznak adtam őket” (Dénesi 2013: 127). A *cuiuscumque condicionis* ’bármilyen kötelekben’ kifejezés a 11. században még ismeretlen volt, de annál jellemzőbbé vált a hamisítás korában, a 13. században (Karácsonyi 1891: 140). Számos esetben az adományok jellege is az adott oklevélrész hitelessége ellen szól. A 11. század kezdetleges társadalmi viszonyai között például meglehetősen szokatlan, hogy a Bakonyban lévő négy hegyen elejtett vadak részét, illetve bőrét az alapítólevél az apátság jövedelemforrásai között sorolja fel (Karácsonyi 1891: 142): „sunt preterea quatuor lapides viciniores ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem, illarum ministri abbatibus accipiant cum cutibus earundem” (DHA. 1: 119), azaz: „Ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy hegy, amelyeket közönséges megnevezéssel így neveznek: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. Az ezekben bárki által elejtett vadak fele részét és a bőrüket az apát szolgálói kapják” (a fordítás első része tőlem származik: Sz. M., a második mondatához vö. Dénesi 2013: 127). Egyes oklevélkritikusok véleménye szerint a Szent István-i adománynak feltüntetett erdőjogi és vadászati intézkedések mellett a meglehetősen sok vásár-, illetve révvám adományozása ugyancsak eltér a 11. századi gyakorlattól (Erdélyi 1903: 233). A hamis alapítóleveleknek az apátságok később keletkezett birtok- és adomány-összeíró okleveleivel való összevetése is eredményes lehet az egyes kronológia rétegekhez tartozó helynevek elkülönítésekor (mindehhez vö. Szőke 2015: 39–41, 2016: 49–50).

3.1. A bemutatott támpontok a nevek névtörténeti forrásértékének a meghatározásában alkalmazhatók a legeredményesebben. Segítségükkel ugyanis viszonylag nagy valószínűséggel ki tudjuk jelölni azoknak a helyneveknek a körét, amelyek az eredeti oklevélből feltehetőleg hiányoztak. Ebben a munkában nyelvészeti szempontból leginkább az alapítólevélnek a Bakonybéli összeírással való összevetése lehet eredményes, a többi támpont ugyanis főként a nyelvészeti vizsgálatok szempontjából irreleváns részek, azaz olyan részek elemzésére vonatkozik, amelyek csak kis számban vagy egyáltalán nem tartalmaznak magyar nyelvi elemeket.

A Bakonybéli alapítólevélben 34 helynévi elem található, ezek 32 denotátumra vonatkoznak: *Magyarország* neve *Vngaria*, *Bakony-é Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben (DHA. 1: 118–119). A helynevek közül 23 a hamis oklevélnek nyelvészeti szempontból legfontosabb forrásában, a Bakonybéli összeírásban szintén feltűnik. Ezek a nevek az összeírás 11. század végén keletkezett főszövegét, illetve a 11. század végén vagy 12. század elején lejegyzett első toldalékát gazdagítják (DHA. 1: 117, 249). E nevek ezért vélhetően az egykor létező hiteles Bakonybéli alapítólevélben ugyancsak szerepeltek, a korszak névrendszerébe mindenesetre bizonyosan beletartoztak. A

Bakonybéli összeírás említett részeinek tartalmi hitelessége² (vö. DHA. 1: 248–249) ugyanis megengedi azt a következtetést, hogy a javakat összegző oklevélbe az eredeti hiteles 11. századi oklevél alapján jegyezték le az alapító István király adományait.

Jogosan vetődhet fel ugyanakkor az a kérdés, hogy a Bakonybéli összeírásban is szereplő nevek 11. század elejére történő visszadatálásának nem mond-e ellent az a tény, hogy részben éppen az összeírás említett részleteinek segítségével jegyezték le az apátság hamis alapítólevelét a 13. század első felében. Az összeírás alapján a 11. század elejére visszadatált nevek bizonytalan voltát azonban véleményem szerint eloszlatja az a tény, hogy István király alapította az apátságot a 11. század elején, amely azzal járt együtt, hogy alapítója révén jelentős adományokhoz jutott, és mint korai adományokat a későbbiekkel együtt az összeírás szövege a 11. század végén, illetve a 12. század elején számba vett. Az összeírásban a birtokadományokon túli javakat az első hozzátoldás tartalmazza. Az összeírás első toldalékának második felében a helynevekkel megjelölt adományok az alapítólevelben is feltűnnek, a szövegrészlet végén ráadásul azt is olvashatjuk, hogy mindezeket az alapító István király rendelte így: „Hac ordinatione rex Sancto Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlaus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patris eodem in loco” (DHA. 1: 254), azaz „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Móricnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon a helyen” (Dreska 2013: 143). Igaz ugyan, hogy Győrffy György az összeírást tárgyalva ezt az István királyra vonatkozó részt korabeli (Kálmán kori) hamis betoldásnak tartja (DHA. 1: 249), de a munkája egy másik pontján, a Bakonybéli alapítólevelével kapcsán pedig azt mondja, hogy a hiteles alapítólevelével egykori létezését éppen az valószínűsíti, hogy az összeírás 11. század végén vagy 12. század elején keletkezett első hozzátoldása, illetve IX. Gergely pápa 1230. évi bullája egyaránt említést tesz István király alapításáról és az alapításkori adományairól (DHA. 1: 117). Az elmondottak alapján úgy gondolom tehát, hogy az alapítólevelben és az összeírásban egyaránt előkerülő helynevekre tekinthetünk úgy, hogy azok a 11. század elején már Szent István feltételezett valódi oklevelében is feltűntek. Ezt támogathatja Győrffy Györgynek a Hont megyei Bát (az alapítólevelben latinul *Forum Regine*) kapcsán kifejtett azon vélekedése, hogy a hamis oklevél alapján István királyhoz köthető vásárvámot „az apátság 1086-i birtokösszeíró levelére a XII. sz. elején toldott rész szerint ekkor valóban az apátság élvezte” (Gy. 3: 178). A Csongrád megyei Nándor halastó kapcsán még világosabban kimondja, hogy István király adományából került az apátság birtokába (Gy. 1: 898).³ Ezek mellett a négy Győr megyei birtok adományozásáról (Árpás, Kajár, Nyúl és Ponyvád) is mint István-kori adományokról tesz említést

² A főszöveg ma ismert változata Győrffy György feltételezése szerint nem az 1086-ban kiállított eredeti példány, hanem annak hamisított vagy az eredetivel egykorú másolata, amely 1086 után, de még Kálmán király uralkodása előtt íródhatott (DHA. 1: 250). A fennmaradásnak ezek a körülményei azonban az oklevél tartalmi részét nem érintették, az teljes mértékben hitelesnek tekinthető.

³ Győrffy György a halastó mellett a *Nándord* nevű birtok adományozását is István-korinak tartja annak ellenére, hogy a birtok neve csak az összeírásban tűnik fel *in Nandurdi* (DHA. 1: 253) alakban (vö. Gy. 1: 898). Az alapítólevelével csak annyit mond, hogy a halastó környékén lévő fák

(vö. Gy. 2: 578, 603, 613, 620), amelyeknek koraiságát az valószínűsíti, hogy az összeírás főrészének oklevélírója is szól ezekről a birtokadományokról (Gy. 2: 603).

Az alapítás (1018) és az összeírás említett részeinek (11. század vége és 12. század eleje) a keletkezése közötti időben az apátság természetesen további adományokat kapott. Ez sem vonja azonban kétségbe a hamis alapítólevélben előforduló, az összeírás alapján István király korára visszadatált adományok 11. század eleji hitelességét, az összeírás említett részeiben ugyanis jóval több adomány fordul elő, mint a hamis alapítólevélben. Az alapítólevél 8 megnevezett birtokával szemben az összeírás 11. század végi főszövege például 30 birtokot említ meg, vagyis az alapítólevélbeliek mellett az összeírásban 22, az alapítólevélben nem szereplő birtok neve is megjelenik. A két oklevélnek (az alapítólevélnek és az összeírásnak) a birtokok számában megmutatkozó eltérései talán megengedik azt, hogy a mindkét oklevélben szereplő birtokokra úgy tekintsünk, mint amelyek István király adományából kerültek az apátság tulajdonába, a csak az összeírásban meglévő 22 birtokról pedig azt véljük, hogy azokat az István királyt követő uralkodók adták a bakonybéli apátságnak.

A hamis Bakonybéli alapítólevélnek az összeírás alapján a 11. század elejére datált nevei a következők: 1. az apátság helyének megnevezése: in loco, qui *Bel* dicitur [abbas *Beliensis*],⁴ 2–3. az apátság környékének, a Bakonynak a neve: in silva *Bocon* [*Bokon*]. A következő három vélhetően 11. századi helynevet vámos adományozása kapcsán említi az alapítólevél: 4. a későbbi Hont megyei Bátot latin névalakkal:⁵ tributa de *Foro Regine* [*Regine*], 5. a Sopron megye szili piacvámot: (tributa) de foro *Zyl* [mercato *Zilu*], valamint 6. a Győr megyei Árpást a révvámjának adományozása kapcsán: (tributa) de portu *Arpas* [fluvium *Arpas*]. Az árpási révvám adományozása a hasonló jellegű adományok között nem szerepel ugyan a Bakonybéli összeírásban, de az oklevél Árpás birtok első említésekor a birtok neve helyett az Árpás folyóhoz viszonyítva írja körül a területet: *quartum predium, quod est iuxta fluvium Arpas* (DHA. 1: 251). Az összeírás egy későbbi pontján azonban már in *Arpas* formában utal a Győr megyei birtoktestre (DHA. 1: 253). Az idézett szövegrészek alapján nem kétséges tehát, hogy a 11. században már létezett a folyó, illetve a település neve is, ennek megfelelően az alapítólevélben lévő *Árpás* víznevet annak ellenére elfogadhatjuk 11. század eleji névnek, hogy a révvám adományozása nem szerepel a Bakonybéli összeírásban. Ráadásul Árpás birtok határleírásakor az összeírás egy, az Árpás torkolata melletti révet is megemlíti: „ad exitum rivuli, quod dicitur *Veizetue*, et inde vadit per *Arpas* ad portum” (DHA. 1: 251). Györffy György ezek alapján úgy gondolja, hogy Árpás birtok mellett a Rába réve is István király adományából származik (Gy. 2: 578). 7–10. Két drávai halastóval is gazdagodott az apátság, amelyeket egy patak választott el egymástól: piscinas duas in *Draua* [in *Drawa*]

gyümölcsterményének a hetedrészre az apátságot illeti: „de fructibus vero arborum, que ibi sunt, detur septimus pars” (DHA. 1: 118).

⁴ Az alapítólevél névformái után a Bakonybéli összeírásból származó névalakokat [ ] zárójelben közlöm (DHA. 1: 250–254).

⁵ Az alapítólevél latin *Forum Regine* elnevezése ugyanarra a denotátumra vonatkozhat, mint a *Bát* név (vö. Sörös 1903: 28), egy 15. századi oklevélben a helynek mindkét neve szerepel (1424: *Baath* seu *Forum Regine*, PRT. 8: 459). A latin névalaknak megfelelően magyar megnevezés (*Asszonyvására* ?) nem adatolható a forrásokból.

cum piscatoribus, quarum una *Zualyn [Zuualin]* et altera *Toplouca [Toplouuiza]*, que separantur rivulo nomine *Burzy [Burzi]*. 11–12. A Tolna megyei Madocsa révnél szabad halászhelyet adományozott Szent István az apátságnak: in portu *Modosa [Modosa]* dedi liberam piscacionem que vulgo *tana [tana]* dicitur. Mindezek mellett további halászati jogokat is kapott az apátság: 13. Zelipen: *Zelyp [Zlip]*⁶ (talán a Zagyva mellett volt, és azonos lehet a Nógrád megyei Selyppel, Sörös 1903: 28), 14. a Csongrád megyei Nándor halastó területén: piscina *Nandur [Nandur]*. 15. Szintén Csongrád megyében pedig egy újabb halászhely jutott az apátság tulajdonába: piscinam autem *Tener Ere [Tener here]*. 16–23. A neveknek ebben a csoportjában végül az alapítólevél nyolc birtoknevét kell megemlítenünk: Veszprém megyéből Koppányt (*Cuppan [Cupan]* és személynévként *Cupon*) és Akolt (*Ocol [Ocol]*), Győr megyéből Árpást (*Arpas [fluvium Arpas, in Arpas]*),⁷ Kajárt (*Quiar [Quiar és Kýar]*), Nyúlt (*Nuul [Nulu]*), valamint Ponyvát (*Pannauad [Panauuadi, Pan[auuadi]* és személynévként *Panauadi]*), Vas megyéből Magast (*Mogos [Mogos]*), Zala megyéből pedig Paloznakot (*Poloznuk [Ploznic]*) (DHA. 1: 118–119).

Nem hallgathatjuk el, hogy a monostor helyének megjelölésére használt *Bél*, illetve a *Bakony* hegység megnevezései nem illeszkednek tökéletesen ebbe a sorba. Ezek a nevek ugyanis nem az adományok felsorolásakor kerülnek elő a hamis alapítólevélben, hanem az apátság helyének kijelölésekor: „in loco, qui *Bel* dicitur, in silva *Bocon* ... monasterium incepti construere” (DHA. 1: 118), vagyis „azon a helyen, amelyet Bélnek neveznek, a Bakony erdejében ... monostor alapításába kezdtem” (Dénesi 2013: 125), bár a Bakony név második említése egy, az összeírásban nem említett adomány kapcsán kerül elő: „do eciam licenciam famulis eiusdem monasterii in silva *Bocon* ligna incidendi ad omnia opera monasterii et prediorum eius; porci quoque abbatis in eadem libere pascantur” (DHA. 1: 119), vagyis „Ugyanezen monostor szolgálóinak a *Bocon* erdőben szabadságot adok a monostornak és birtokainak mindenféle munkájához szükséges favágásra. Az apát disznai ugyanitt szabadon legelhetnek” (Dénesi 2013: 127). Kristó Gyula is megjegyzi például, hogy az alapítólevélben való szereplése ellenére sem lehetünk bizonyosak abban, hogy az apátság *Bél* elnevezése létezett-e már Szent István korában (2000: 22). Véleményem szerint ugyanakkor az alapítólevélben nem az apátságot, csak azt a helyet nevezik meg, ahová felépítették: *in loco, qui Bel dicitur, in silva Bocon ... monasterium incepti construere* (DHA. 1: 118), én magam is úgy gondolom azonban, hogy a *Bél* és *Bakony* neveknek az alapítólevélben és az összeírásban való szereplése az említett körülmények miatt nem elegendő ahhoz, hogy megnyugtató módon azt mondassuk, ez a két név is létezett már az apátság alapításának korában.

A *Bél* név kapcsán kézenfekvőnek tűnhet az a lehetőség, hogy a mai *Bakonybél* településnév korai adatával állunk szemben, de ezt meglehetősen bizonytalanná teszik a régészeti vizsgálatok eredményei, amelyek igazolták, hogy a monostor közelében csak a középkor után jött létre a ma is létező település (Éri 1969: 205, 213). A monostornak a településektől távoli elhelyezkedése jól illeszkedik a korabeli gyakorlathoz, az volt

⁶ A két oklevél idézett szövegrészeiben található a nevek nyelvészeti forrásértékét nem befolyásoló eltéréseket. A zelipi vizák jövedelméről szólva Szent István oklevele például az bevétel hetedrészét, Szent Lászlóé pedig tizedrészét juttatja az apátságnak (DHA. 1: 118, 254).

⁷ Lásd korábban a 6. pontban, az árpási révvám kapcsán írottakat.

ugyanis a jellemző, hogy a szerzetesek elzárkózásra törekedve leginkább olyan hegy- és dombtetőkön telepedtek meg, amelyek közelében nem voltak települések (vö. például Koszta 1996: 112–113). A *Bél* név ugyanakkor ennek ellenére a terület megnevezéseként akár létezhetett már az alapítás korában is – adatok hiányában ezt sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk –, de úgy tűnik, hogy a 11. század végén az apátság megnevezésére már ezt a névalakot használták, a Bakonybéli összeírás főszövege ugyanis az apátot mint béli apátot nevezi meg: *abbas Beliensis* (DHA. 1: 250). A *Bél* névformát tehát – bár az összeírásban és az alapítólevélben egyaránt feltűnik – mégis inkább az összeírás korára, tehát a 11. század eleje helyett a végére kell datálnunk. A *Bakony* név kérdésére az alapítólevélben szereplő további négy hegynév elemzése során térek ki.

A nevek felsorolása alapján jól kitűnik, hogy az alapítólevél a 13. századi hamisítása ellenére is számos 11. század elejére visszadatálható helynevet tartalmaz. Az oklevél korai nyelvészeti forrásértéke mellett ez egyúttal azt is jelenti, hogy a helynévvel kifejezett adományok jelentős része valóban István királytól származik, s inkább csak – ahogyan erre már korábban is utaltam – egy-egy adomány mértékét változtatták meg a hamisítás során. Ezt a vélekedésünket támogathatja Horváth Mihály elképzelése is, aki úgy gondolja, hogy az oklevél István király kora után való lejegyzése nem vonja kétségbe a hamis okmányban István adományaként feltüntetett javak valódiságát (1878: 190).

3.2. Az alapítólevél további 11 neve nem szerepel az összeírásban: 1–2. *Vngarie*, 3. *Venecia*, 4. *Raba*, 5. (tributa) de portu et de foro in *Camarin*,⁸ 6. *Týzja*, 7. *Hygeskw*, 8. *Kertuskw*, 9. *Feerkw*, 10. *Oduoskw*, 11. *Strigoniensis*.

Az a körülmény, hogy ezek a nevek a Bakonybéli összeírásból hiányoznak, az előzőekben megfogalmazottak alapján arra utalhat, hogy vélhetően nem szerepeltek az eredeti és hiteles 11. századi oklevélben sem. A továbbiakban annak próbálunk utána járni, hogy lehetnek-e közöttük olyanok, amelyek – egyéb fogódzók alapján – mégis 11. századiak lehetnek.

Az összeírásból kimaradt annak a négy Veszprém megyei hegynek az említése (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*), amelyeknek a nevei a mai napig megvannak (vö. VeMFN. 2: 172; VeMFN. 4: 103, 104, 127–129; Kiss L. 1997: 157), és amelyeket az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása kapcsán említ meg az alapítólevél. Ennek az adománynak István királytól való származása több körülmény miatt is bizonytalanak tűnik. Karácsonyi János az oklevél hamis voltát például részben ennek az adománynak az oklevélbeli megjelenésével magyarázza: véleménye szerint ugyanis István korában a Bakonyban még nem volt értéke a vadnak, ezért szokatlan lenne, hogy első királyunk éppen ilyen adománnyal ajándékozta volna meg az apátságot (1891: 142). Sörös Pongrácz is azt vallja, hogy ezt az adományt az alapítólevélben lévő formában nem kaphatta meg Szent Istvántól az apátság (1903: 28). A bakonybéli apátság vadakhoz való jogáról az első hiteles adat csak a 14. századból származik (Erdélyi 1903: 416). A korai adományozást teszi kétségessé továbbá az is, hogy az apátság adományai (például piac-, illetve

---

⁸ Ez az adomány módosított változatban az összeírásban is szerepel: *de portu Wag* (DHA. 1: 254). A módosítás az adomány megnevezése mellett az adomány jellegét is érintette. Az alapítólevél Komárom városban lévő rév vámja mellett a vásárvámost is az apátság tulajdonaként tünteti fel (DHA. 1: 118). Ezzel szemben az összeírás szövege pusztán a Vág folyón lévő rév vámjának apátsági tulajdonlására utal (DHA. 1: 254).

révvámok) többnyire az alapítólevél első felében, a birtokadományok előtt szerepelnek, az említett négy hegynévvel kapcsolatos adományok azonban követik a birtokadományok felsorolását.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül. A környék legmagasabb pontja a 709 méteres Kőrös-hegy, az alapítólevélben említett sziklás ormokkal rendelkező kiemelkedések pedig körülbelül négyszáz méter magasságúak (Tölgyesi 1988: 6–7). A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege a birtokadományok között határleírásával együtt említi meg a Veszprém megyei Koppányt is, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). A területnek ez a 11. századi leírása, illetve a szolgálónépek említése kétségtelenné teszi, hogy a magyarok a 11. században már jelen lehettek a környéken, és minthogy a mai Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelségében (Bakonyszücs mellett) található, a Bakonybéli alapítólevél tárgyalt hegységeiről adatok hiányában is feltételezhető esetleg az, hogy a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig meglévő nevek már a 11. században is léteztek. Ha elfogadjuk, hogy az említett négy hegynév az írásbeliségünk korai időszakában már használatban lévő név volt, akkor ez talán még inkább igaz lehet a korábban tárgyalt *Bakony* névre. Mindezek persze forrásadatokkal nem támaszthatók alá (vö. Szőke 2018b, 77).

A neveknek ebbe a csoportjába beletartozik két folyónév is: a *Rába* és a *Tisza*. A Rába folyó nevét az összeírás első toldalékából hiányzó⁹ árpási révvám, a Tiszáét pedig a mindkét oklevélben előtűnő *Nándor* nevű halastó közelebbi meghatározásának a szándékával jegyezte le az oklevél írója: de portu *Arpas* in *Raba*, de piscina *Nandur* in *Tyzya* (DHA. 1: 118). Mindkét víznév az óeurópai névkincshez tartozik, ez az eredet pedig minden kétséget eloszlat afelől, hogy e nevek a 11. században bizonyosan használatban voltak (vö. Györffy 2011: 135). A *Rába* név a 11. század elején településnévként is létezett Győr város megnevezésére: [1030–43]: ad civitatem quae vocatur *Raua* (Gy. 2: 590; Kristó 2000: 13, 2005: 129).

A Komárom megyei Komáromnak az alapítólevélbeli a jelenleg ismert első adata. Mivel Komárom vármegye Szent István korában jött létre, és a *Komárom* nevet viselő ispáni várat ő maga tette a vármegye központjává (vö. Györffy 1977: 209; Sebők 1994: 365; Bóna 1998: 58), a hamis alapítólevél *Camarin* névalakját nem minden alap nélkül vehetjük fel korai neveink sorába.

Szent István székhelyét a 11. század elején latinul (illetve szlávul: *Sobottin* 'szombat' a szombati vásárról) nevezték meg *Regia civitas* formában, csak ezt követően tűnik fel a ma is használatos *Esztergom* név (Györffy 1977: 153; Kristó 2000: 14, 17, 2005: 128). Az alapítólevél latin melléknévi *Strigoniensis* alakja az *Esztergom* névből jött létre a hangalak latinizálásával (vö. Hoffmann 2004: 24), az alapítólevélnek ezt a helynevet tehát nem datálhatjuk vissza a 11. század elejére, a század utolsó negyedéből származó oklevelekben azonban már ez az alak is feltűnik (Vö. DHA. 1: 226; Gy. 2: 238–239).

A latin névalakoknál maradva kell szólnunk az ország megnevezéséről: kétszer említik az oklevélben, mindkétszer a latin névmegfelelőjének, az *Vngaria*-nak (*Ungaria*, *Hungaria*) a genitívuszi *Vngarie* alakját használva. Magyarország e néven való említése

⁹ Az összeírás főszövege azonban Árpás birtok leíráskor megemlíti egy, a folyó torkolata melletti révet (DHA. 1: 251).

csak a 15. században jelentkezik először, az ezt megelőző évszázadokban a középkori latin *Hungaria*, illetve az ókori eredetű *Pannonia* volt használatban (vö. Hoffmann 2004: 20; Kristó–Szegfű 1994: 429–430; FNESz.). A francia és az olaszországi írók műveiben már a 10. és 11. században megtalálható a középkori latinból származó *Hungaria* alak, de eredeti magyarországi oklevélben csak a 12. század első felében fordul elő (FNESz.). A legkorábbi okleveleinket összegyűjtő *Diplomata Hungariae Antiquissima* című oklevéltárban sok esetben előkerül ez az alak, azonban ezek az előfordulások bizonytalan kronológiájú oklevelekből származnak (vö. DHA. mutatóját), az alapítólevélnek ez a névformája is későbbi lehet tehát a 11. század elejénél. Még egy név, az észak-olaszországi *Venecia* szerepel latinul az alapítólevélben (*Venecia*, DHA. 1: 118), nem magyarországi név lévén azonban ezúttal ennek a névalaknak az ismertetésétől eltekintünk.

Az alapítólevél 33 helynevének¹⁰ az előzőekben bemutatott lehetséges datálása azt jelenti, hogy bár a Bakonybéli alapítólevelet a 13. század elején hamisították vissza a 11. századra, névtörténeti forrásként mégis a 11. század tárgyalásakor vehetjük számításba: 29 név valószínűleg az alapítás, illetve az eredeti hiteles oklevél korából, a fennmaradó 4 név (*Bel*, *Vngarie* két adata, *Strigoniensis*) pedig a 11. század végéről vagy a 12. század elejéről származhat.

4. Az alapítólevél neveinek névtörténeti forrásértékére irányuló elemzés alapján azt gondolhatjuk, hogy a nevek lejegyzésében is megmutatkozhatnak a 11. század sajátosságai. A nevek 11. századi voltából azonban automatikusan nem következtethetünk a nevek 11. századi nyelvtörténeti forrásértékére. A hamis alapítólevélben feltűnő nevek egy jelentős része bár nagy eséllyel a 11. századi hiteles alapítólevélnek is helynévi eleme volt, de a legegyszerűbb fennmaradási mód szerint is a hiteles alapítólevélből a helyneveket először átirták a már sokszor emlegetett, az apátság javait összeíró oklevélbe, majd ezután innen – mert a hiteles alapítólevélnek időközben nyoma veszett – átvezették a 13. században összeállított hamis alapítólevélbe, amely oklevél nem maradt fenn eredetiben, csak 14. századi átiratban. A helyneveknek ez a hagyományozódása a névalakok lejegyzésében is nyilvánvalóan nyomot hagyhatott: az eredeti 11. századi eleji névformák az oklevél hamisítása, illetve a hamis oklevél átirása következtében 13–14. századi nyelvi formában is szerepelhetnek a hamis alapítólevélben.

Korábbi munkáimban többször hangsúlyoztam, hogy a hamisított korból származó oklevelek mintaként, forrásként való követését a hamis oklevelek nyelvtörténeti hasznosítását elősegítő tulajdonságként is értékelhetjük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, és ezek nyelvtörténeti szempontból megbízható és máig fennmaradt források, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összetevése révén talán lehetőség adódik a különböző nyelvtörténeti síkokhoz tartozó elemek elkülönítésére (Szőke 2017:141, 2018a: 431–432). Ennek mentén egy-egy korábbi tanulmányomban (Szőke 2017, 2018b), illetve előadásomban az oklevél 8 helynevének nyelvi-kronológiai jellemzőit igyekeztem meghatározni. Logikusan adódik, hogy a nevek efféle osztályozásához a hang- és helyesírás-történeti elemzésükre támaszkodhatunk a legeredményesebben, de mindkét alkalommal olyan nehézségekbe ütköztem, amelyek jelenlegi ismereteink alapján megoldhatatlanok. A

¹⁰ Az alapítólevélben 34 helynév található, de elemzésünk során – mint jeleztük – nem vettük figyelembe az olaszországi *Venecia* név latin nyelvű névalakját.

nehézség abból fakad, hogy a Bakonybéli alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnő helynevek összevetése számos hang- és helyesírás-történeti kérdést hoz ugyan a felszínre, de ezeket a jelenségeket nem lehetséges bizonyosan egy-egy időszakhoz (esetünkben a 11. századhoz vagy a 13–14. századhoz) kötni.

Egy-egy (kivételesen szerencsés) helyzetben ugyanakkor előfordulhat, hogy pusztán a nevek hang- és helyesírás-történeti vizsgálata alapján is szinte teljes bizonyossággal meg tudjuk határozni a nevek nyelvi jellemzőit, de jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy egy teljes oklevél nyelvi sajátosságainak feltárásához önmagukban ezek a vizsgálati szempontok nem elegendők. Az alapítólevél négy hegynevét (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*, DHA. 1: 119) további, *kő* lexémát, illetve *ő* hangot tartalmazó nyelvi adatokkal (mintegy 800 névadattal) összevetve a nevek utótagja alapján azt állapíthattam meg, hogy ezeknek a neveknek az alapítólevélben feltűnő névalakjai nem származhatnak a 13. századnál korábbi időből, az *ő* hangnak *w*-vel való jelölése ugyanis ezt megelőzően nem volt szokásban. Ahogyan arról már szóltam, ezek a nevek nem szerepeltek az összeírásban, ez pedig egyéb, korábban már említett kutatási eredmények mellett arra utalhat, hogy a nevek a 11. századi hiteles oklevélben sem voltak megtalálhatók. Ha a 4 név nyelvtörténeti elemzése során arra az eredményre jutottunk volna, hogy lejegyzésük a 11. század terméke, akkor ez esetleg részben megcáfolhatná az adomány hitelessége ellen szóló véleményeket, másrészt arra is gondolhatnánk, hogy a hamisítás elfedése érdekében lejegyzett archaikus nyelvi adatokkal állunk szemben. Mivel azonban a nevek nyelvi alkatára irányuló elemzés ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a történettudósok az oklevél hitelességét meghatározni szándékozó kutatásai, nyelvi oldalról is megerősítést nyerhet talán az, hogy e hegyekben elejtett vadak, illetve bőrük adományozása vélhetően nem szerepelt az eredeti 11. századi oklevélben (vö. Szóke 2018b).

Az alapítólevélben 8 olyan helynév van a 23. összeírásban is szereplő között, amelyeket egyforma alakban tüntetett fel a két oklevél: 1. *tana*, 2. *Modosa*, 3. *Nandur*; 4. portu *Arpas*, 5. *Arpas*, 6. *Mogos*, 7. *Quiar*; 8. *Ocol* (DHA. 1: 118, 251–254). Az összeírás érintett részeinek 11. század végi, illetve 12. század eleji keletkezése nyomán ez azt is jelenti, hogy az egykori hiteles alapítólevélben is feltűnő nevek egy jelentős része 11. századi, 12. század végi formában szerepel a 13. században hamisított, de csak 14. századi átiratban fennmaradt oklevélben, ugyanakkor azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy ezeket a neveket a 13–14. századi írásbeliségben is ugyanabban a formában használták (vö. Szóke 2018b, 83–84). A nyelvtörténeti jegyek időhöz kötésekor tehát önmagában nem elégséges támpont az, hogy a két oklevél (a hamis alapítólevél, illetve a forrása, a Bakonybéli összeírás) azonos alakban jegyzi le a megemlített helyek nevét.

5. Végezetül fontosnak tartom újfent hangsúlyozni, hogy a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértéke két lépcsőben állapítható meg. Elsőként az oklevelekben szereplő helyneveknek mint neveknek a forrásértékét kell meghatároznunk, majd ezek után tehetünk kísérletet a lejegyzett névalakok nyelvi jegyeinek az értékelésére. A Bakonybéli alapítólevél elemzése alapján úgy tűnik, hogy a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértékének a meghatározása kielégítő módon csak az első síkon végezhető el, legfőképpen az oklevelek összeállításához felhasznált források fényében: vagyis azt tudjuk viszonylag

nagyobb bizonyossággal meghatározni, hogy az adott helynevek mely kronológiai síkhoz tartoztak, az azonban, hogy a nyelvi alkatuk (helyesírásuk, hangzásuk) melyik síkhoz kapcsolja őket, sokszor nem állapítható meg.

HIVATKOZÁSOK

- Bóna István 1998: *Az Árpádok korai várjai*. Debrecen: Ethnica.
- Dénesi Tamás 2013: A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In Vásárhelyi Anzelm szerk.: *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél: Szent Maurícius Monostor, 125–129.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest: Akadémiai.
- Erdélyi László 1903: A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In Erdélyi László szerk.: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8. A bakonybéli apátság története 1. Az önállóság kora (1023–1548)*. Budapest: Stephaneum, 219–266.
- Éri István 1969: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlat. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8, 199–216.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest: Akadémiai.
- Györffy György 1977: *István király és műve*. Budapest: Gondolat.
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 2004a: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1, 9–61.
- Hoffmann István 2010: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 77–82.
- Horváth Mihály 1878: *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest: Ráth Mór.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia.
- Karácsonyi János 1891: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kisdi Klára 1999: Szent István király nagyobbik legendája. In Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 269–298.
- Kiss Lajos 1997: Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93, 154–168.
- Kniezsa István 1928–1929: A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24, 188–197, 257–265, 318–327; 25, 27–34.
- Kosztai László 1996: A keresztény egyházszerkezet kialakulása. In Kristó Gyula – Makk Ferenc szerk.: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged: Somogyi Könyvtár, 105–115.

- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Zsuzsa 2001: A bakonybéli apátság alapítólevele. In Takács Imre szerk.: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma: Bencés Főapátság, 69.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Kristó Gyula 2005: Settlement Name Giving in the Age of the Árpáds. *Onomastica Uralica*. 3, 117–133.
- Kristó Gyula – Szegfű László 1994: *Magyarország*. In Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai, 429–430.
- Póczos Rita 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 77–92.
- Póczos Rita 2017: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13, 117–142.
- PRT. = Erdélyi László – Sörös Pongrácz 1912–1916: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest: Szent István Társulat.
- Sebők Ferenc 1994: *Komárom*. In Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai, 365.
- Solymosi László 2001: Oklevéltan. In Bertényi Iván szerk.: *A történelem segédtudományai*. Budapest: Osiris, 153–168.
- Sörös Pongrácz 1903: A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548). In Erdélyi László szerk.: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 8. Budapest: Stephaneum, 5–215.
- Szentpétery Imre 1923: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I*. Budapest: Akadémiai.
- Szentpétery Imre 1930/1995: *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2016: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 45–57.
- Szőke Melinda 2017: A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55, 137–151.
- Szőke Melinda 2018a: A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152, 419–434.
- Szőke Melinda 2018b: Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14, 73–87.
- Tölgyesi József 1988: *Bakonybél és környéke*. Veszprém: Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal.
- VeMFN. 2. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171.
- VeMFN. 4. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.